

על ההדרת הספר 'חדושי רבנו חיים הלוי'

פתיחה
הספר וההדרתו
קטע ערוך מהלכות חמץ ומצה
בירורים
סוף דבר

פתיחה

גדול הוא רבנו חיים הלוי מבריסק זצ"ל האיש, באישיותו, בתורתו, ובדרכי חשיבתו. ירושתו אף היא רבתה וגדלה ברבבות בני ישיבה שעסקו ועוסקים יומם ולילה בתורתו ובתורת תלמידיו ותלמידי תלמידיו, ובדור ישרים יבורך המתהדרים באצטלתו ומבקשים לילך בדרכיו. סופרים רבים תיארו אך מקצת גדולתו, בתורתו, בהנהגתו הציבורית, ובהלך רוחו בעירו ובביתו.

אבל נדמה 'שהחדוש' של רבי חיים מבחינת שלשלת המסורה בתורה שבעל פה הוא לא רבי חיים האיש, אלא דרך חשיבתו התורנית המיוחדת. הצעד הראשון הנדרש להבנת דרכו התורנית והכרת צורת חשיבתו היא העיסוק המרובה בדברי תורתו והבנתם אחת על אחת. לימוד כזה יוצר אצל ההוגה בהם התרשמות חזקה באשר לצורת החשיבה הטמונה בהם, ומרגילה אותו לצעוד על פי גישתו הייחודית בהבנת סוגיות הגמרא ודברי מפרשיהן.

אולם הכרה מקיפה יותר של שיטתו של רבי חיים והבנה עמוקה יותר של דרכי חשיבתו התורנית דורשת לדעת גם מה שלא נכתב בספר. כשהאחרונים מתרצים את שיטת הרמב"ם ורבי חיים אף אינו מזכירם, זה מלמדנו משהו. כשהרמב"ם בתשובותיו מסביר את שיטתו ורבי חיים אינו מסכים לדבריו, יש לנו לדרוש ולדעת מה זה ועל מה זה. כשרבי חיים אומר שמהסוגיא מוכח כך וכך, ואנו לא רואים כלל את 'המוכח', זה אומר לנו משהו על הדרישה של רבי חיים מרמת התבונה של הלומד. כשאנו רואים את רבי חיים חותר לחדד הגדרות בניגוד למפרשים אחרים ש'מעגלים' אותן, אנו אמורים 'לחדד' לעצמנו מהי דרכו של רבי חיים כאן, וכו' וכו'. ובשורה אחת: כדי לעמוד אפילו על תחילת דעתו של רבי חיים אין להסתפק בהבנת סוגיות מקומיות על פי שיטתו, אלא יש להניח את סוגיית שיטתו של רבי חיים 'על השולחן', להקיף אותה ולהתעמק בה ולדון בה באופן מפורש, להשוותה לשיטות לימוד והבנה של קודמיו, וכו'.

הספר 'חדושי רבנו חיים הלוי' נדפס עשרות פעמים, ורבבות רבבות בני תורה עוסקים בו הן פחות והן יותר. אבל הספר לא זכה עדיין לההדרה חדשה בדרך המקובלת בדור האחרון בהוצאת ספרי קדמונים וגדולי הדורות וכפי שזכו לה ספרי עיון וחינוך אחרים, ההדרה שתכלול ציונים, הגהות, הערות והארות, ומבוא גדול שיעסוק בכל מה שנוגע לספר באופן כללי - גלגוליו בכתב ידו של ר' חיים עד שהגיע לצורתו שבדפוס, מהדורותיו, אופן כתיבתו של רבי חיים, דרכי השימוש שלו במטבעות לשון מסויימים, והשוואת החידושים שבספר וסברותיו למחברות חידושי תורתו מתקופת וולוז'ין ולשיעוריו שעל הדף בבריסק ולשאר החידושים הרבים המתגלגלים בבית המדרש בשמו, כולל עיונים על מושגים שחידש, על יחסו לפשט ול'דחק', לפלפול ולישרות, ועוד כהנה וכהנה.

כדוגמא למלאכת ההדרה הראויה לספר זה אני מציג כאן קטע קטן מתוך הספר 'חידושי רבנו חיים הלוי' על הלכות חמץ ומצה בתוספת הערות וציונים כנהוג, עם פיסוק, פתיחת ראשי תיבות והשלמת סופי תיבות וכד'. מטרת העיקרית היא בירור נקודה מסויימת כפי שהיא עולה בשני מקומות (על' בעיקר הערה 2 והערה 7), ויתר ההערות הם עדיין בשלב של טיוטה, ועוד מועד לחזון. בסוף הדברים אדון בכמה נקודות עקרוניות הקשורות להבנת סגנונו של הגר"ח זצ"ל. אני מקווה שעבודה בראשיתית זו תעורר ותדחוף להתחלת פעילות ההדרה מתוקנת בספר 'חידושי רבנו חיים הלוי' על הרמב"ם, לתועלת עולם התורה כולו.

קטע ערוך מהלכות חמץ ומצה

פ"א ה"ג: אינו לוקה משום לא יראה ולא ימצא אלא אם כן קנה חמץ בפסח או חימצו כדי שיעשה בו מעשה. אבל אם היה לו חמץ קודם הפסח ובא הפסח ולא ביערו אלא הניחו ברשותו, אף על פי שעבר על שני לאוין אינו לוקה מן התורה, מפני שלא עשה בה מעשה. עכ"ל.

וכבר הקשו¹ דאין לוקה כלל על לאוי דלא יראה ולא ימצא והרי בפסחים דף צ"ה [ע"א] מבואר להדיא² דלאוי דלא יראה ולא ימצא הויין לאו הניתק

1 במשנה למלך במקום, בדרוש וחדוש לרע"א מערכה ה ועוד.

2 השווה את אופן הצגת השאלה במשנה למלך שם: "והרי לפי סוגיא זו מוכח דטעמא דאינו לוקה היינו משום דלא יראה הוי ניתק לעשה". וברור לכל מעיין שאין דין הביטוי 'לפי סוגיא זו מוכח' כדין 'מבואר להדיא'. ואכן אין הדבר מפורש כלל, שכן המשפט "והאי אינו לוקה דהוה ליה לאו שניתק לעשה" נמצא בגמרות שלנו וכן בדפוס סלויטא שהגר"ח השתמש בו בסוגריים עגולות, דבר המוכיח על רעותא מסויימת בגירסא שלפנינו. מה עוד שהמהרש"א כבר הוכיח (והובאו דבריו בדברי המגיה במל"מ שם) שרש"י ותוס' לא גרסו משפט זה בגמ', ולדעתו הוספה היא בגמרות שלפנינו על פי דברי התוס'. אלא אף שאין טעם זה מפורש בגמרא, הרי שלכאורה מוכח כן מכך שממעטין שם 'תשביתו' בפסח שני מפרטיה דלא תוציאו, וכדי שאפשר יהיה למעטו צריך לכאורה שהוא יהיה דומה לו

לעשה דתשבתו, וקשה על הרמב"ם שפסק דבקונה חמץ בפסח דהוי מעשה לוקה, וצ"ע.

...ולפי זה הרי מיושבים היטב דברי הרמב"ם דלוקין על לאוי דלא יראה ולא ימצא. דהטעם דלא חשוב לאו הניתק לעשה צריך לומר³ דהוא משום דסבירה ליה דהך תשבתו עיקרו⁴ הוא איסור עשה שלא יהא לו חמץ, והוי כמו כל דברים האסורין בעשה ולא תעשה⁵ דלא הוי ניתק לעשה.

ואם כן⁶ לא שייך זאת אלא אם נימא דהשבתתו בכל דבר, וכמו שנתבאר דלמ"ד השבתתו בכל דבר עיקר הקרא דתשבתו הוא שלא יהא להם חמץ. מה שאין כן אם נימא דמצוותו בשריפה, אם כן הויא מצוה הנעשית בגוף החפץ, ואז פשיטא דהוי ניתק לעשה כמו שריפת נותר וכדומה...

ולפי זה הרי ניחא דעת הרמב"ם, **דסוגית הגמרא בפסחים דף צ"ה שהבאנו הא קיימא אליבא דרבי יהודה וכמבואר בסוגיא שם**⁷, ולרבי יהודה דס"ל

לגמרי, שלא ילקו עליו מטעם שהוא ניתק לעשה. יש לציין כי האמת היא שהקטע שנמצא אצלנו בסוגריים אינו קיים לא בדפוס ונציה ולא בכתב יד מיינכן, כפי שמציין בדק"ס, ועיי"ש שבכתב יד ב' שבמיינכן ובפירושו רבנו חננאל הגירסה להדיא 'דהוה ליה לאו שאין בו מעשה', והן הן דברי הרמב"ם ומקורו, אלא שרבי חיים לא היה אמור לדעת זאת ועל יחס רבי חיים לשינויי נוסחאות בספרי הקדמונים ראה מ"ש בספר 'בית הועד' ח"א עמ' 27 הע' 28 [ועי' לעיל בדברי הרב ויינברג זצ"ל (סוף עמ' 4). י"ק]

3 מהביטוי 'צריך לומר' נשמעת שלילה של הסברים אחרים; בהנחה שרבי חיים ראה את דברי רע"א בדרוש וחיזוש שם, שמיישב את דעת הרמב"ם שהוא סובר שאם השבתתו בכל דבר אין ההשבתה מתקנת את הלאו ולכן אינו נחשב לניתק לעשה - נראה שלא היה ישר בעיני רבי חיים יישוב זה, אולי משום שסברה זו גובלת עם 'טעמי המצוות' שרבי חיים הסתייג מהשימוש בהם בהלכה.

4 השווה להלן 'עיקר הקרא' וכדי להכיר את השימוש של רבי חיים בתיבה 'עיקר' יש לערוך בדיקה מקיפה ועיונית בכל הספר.

5 כשבת, יו"ט, שמיטה ועוד.

6 יש לשים לב למבנה התירוץ: תחילה מוכיח רבי חיים מסברא שדעת הרמב"ם שתשבתו הוא איסור עשה, וזה ללא קשר ליישוב הקושיא על הרמב"ם; אחר כך בא רבי חיים לומר שזה לא יתכן אלא לרבנן ולא לר' יהודה, ובכך נפתח פתח ליישוב שיטת הרמב"ם.

7 אין בסוגיא זכר לרבי יהודה ולשיטתו. גם רע"א שמיישב את דעת הרמב"ם בדרך דומה כותב שיש להעמיד את הסוגיא אליבא דרבי יהודה, ולא שיש לכך איזו הוכחה. אולם נראה שרבי חיים מתכוון למה שאמרו שם בגמרא "ואין לי אלא מצות עשה [על מצות ומרורים] וכו', בפרטיה מאי ממעיט ליה, השבתת שאור". הרי שהסוגיא קוראת לדין ההשבתה 'מצות עשה', ולדעת חכמים שהשבתתו בכל דבר טוען רבי חיים שאין זו 'מצות עשה' אלא 'איסור עשה', ואין למעטה ממצות עשה של מצות ומרורים דאינה כוונה. אלא שהדבר מעורר תמיהה, שכן אין בזה שהסוגיא קוראת לתשבתו 'מצות עשה' ראייה חזקה לכך שהסוגיא הולכת לשיטת רבי יהודה יותר מעצם העובדה שהגמרא קוראת ללאו של בל יראה 'ניתק לעשה'! רבי חיים לא רצה להתבסס על מה שמוכח מתוכה של הסוגיא שהיא הולכת לפי ר' יהודה מכך שהלאו נחשב 'ניתק עשה', כי זהו לדעתו דוחק ואוקימתא; לכן הביא רבי

דמצוותו בשריפה פשיטא דהוי ניתק לעשה⁸. מה שאין כן הרמב"ם דפסק בפ"ג מהל' חמץ ומצה [הי"א] דהשבתתו בכל דבר, ואם כן ליכא בהך דתשבתו רק איסור עשה לחוד שלא יהא להם חמץ, על כן שפיר פסק דלא הוי ניתק לעשה ולוקין עליה, וכמו שנתבאר.

בירורים

בהערה 2 ציינתי שרבי חיים משתמש בביטוי "מבואר להדיא" כשהדבר אינו מפורש אלא הוא רק מוכח מהסוגיא, ובהערה 7 ציינתי שרבי חיים משתמש בביטוי "מבואר בסוגיא" כשהדבר רק מוכח בדרך עיונית ועל פי הנחה למדנית. השאלה היא מה עומד מאחורי עובדה זו?⁹ האמת היא שתשובה ברורה נוכל לקבל רק לאחר עבודה מקיפה ויסודית בכל כתביו של רבי חיים, הן אלו שבאו בדפוס והן אלו שעדיין בכתב יד. בפרט חשוב לבחון את המהדורות הראשונות של החידושים שנדפסו לבסוף בספר, שעל קיומן מספרים בניו בהקדמתם לספר.

בכל זאת כנקודת התחלה אני מציע לראות את הדברים משתי זוויות:

א. רבי חיים היה רואה דברים מתוך בהירות וחדות בלתי משתמעת לשני פנים¹⁰, וברגע שהכריע שכך וכך הפירוש בסוגיא - נהפך אצלו הדבר 'למבואר בסוגיא'. אומרים בשמו של רבי חיים כי אין אצלו 'חקירות', אלא שלפעמים אינו יודע אם זה הפשט או זה הפשט ואז הוא מציג את שני צדדי הספק. יעיד על כך מיעוט שאינו-מצוי של מילים שמשמעותם הסתפקות, כמו 'אולי', 'אפשר' וכדומה, בספר חדושי רבנו חיים הלוי.

ב. ביטויים כמו 'כמבואר בסוגיא' וכדומה להם, יש להתייחס אליהם כאל קיצורים ותמציות של חומר רחב ומקיף יותר. כלומר, הדברים שבחיבור הם 'הפירוש הקצר' (וליתר דיוק 'החידוש הקצר'), שבמקביל אליו קיים 'פירוש ארוך' שבו מרחיב המחבר ומקיף את הנושא לצדדיו השונים.

סוף דבר

מכאן קריאה לכל צורבא מרבנן שביאור תורתו של רבי חיים נוגע ללב, ושחפץ להיכנס לעובי הקורה בבירורים עמוקים ויסודיים בדרכי חשיבתו, לקום ולהתחיל במלאכת קודש זו של ההדרה מחודשת ומתוקנת של ספר 'חידושי רבנו חיים הלוי' במסירות ובהכנעה כיאות.

חיים סמך ממקום אחר שהסוגיא הולכת על פי שיטת רבי יהודה. וכשה לא בא בפירוש, אלא בנוי על אותה הנחה, הרי לא הרווחנו כלום! וצ"ע.

8 אותו מבנה של תירוץ נמצא אצל רבי עקיבא איגר שם, וראה לעיל הע' 3.

9 ישם נא לב, שמה שאצלנו הוא בבחינת 'לכאורה מוכח' - אצל רבי חיים הוא דבר פשוט וברור (ויכעין מה שאמרו [ברכות לג, ב; מגילה כה, א]: 'איך, לגבי משה מילתא זוטרתא היא').

10 גם הנהגתו הציבורית התאפיינה בכך כידוע, ואכמ"ל.